

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏ ԼՈՒԻ ՄԱՐԻԷՍ

LOUIS MARIES

ԿԵԱՆՔԸ, ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Ե Ի Ն Ր Ա

«ՀԱՅԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԿՐԿՆԱԿԻ ԲՆՈՅԹԻ ՄԱՍԻՆ»

ԱՆՏԻՊ ՅՕԳՈՒԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ*

ՄԱՐԻԷՍԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա. ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գ. ՀԻՊՊՈԼԻՏՈՍ ՀԱՄԱՅԵԿԻ

8. Hippolite de Rome (scripsit 200-233). *Sur les bénédiction d'Isaac, de Jacob et de Moïse*. Note sur la tradition manuscrite: texte grec, versions arménienne et géorgienne, Paris, Les Belles Lettres, 1935, 62 p.

Հիպոլիտոս Համայեցի (գրել է 200-233 թթ.). Իսահակի, Յակոբի եւ Մովսէսի օրհնարի 66երի մասին: Տեղեկութիւններ յաւարէն բնագրի, հայերէն եւ վրացերէն թարգմանութիւնների ձեռագրերի մասին: Փարիզ, 1935, 62 էջ:

Հիպոլիտոս Համայեցին կրօնոր տեղ է գրաւում հայրաբանական գրականութեան մէջ, որովհետեւ նա է առաջին տեղում լուրջ եւ մասնագիտորէն մեկնաբանել Ս. Գիրքը: Սակայն նրա բոլոր գրաւածքները եւ մեկնութիւնները լայն տարածում չեն գտել եւ (յաւարէն) բնագրերով չեն պահպանուել Արեւմուտքում, ի տարբերութիւն արեւելեան քրիստոնեայ համայնքների, որ գրանք մեծապէս պահպանելով թարգմանել են ասորերէն, հայերէն, վրացերէն, արաբերէն եւ սլաւոներէն:

Ս. Գիրքի այլ հատուածների շարքում Հիպոլիտոսը մեկնաբանել է նաեւ Իսրայէլի առանձնակու ցեղերէն Իսահակի, Յակոբի եւ Մովսէսի առում օրհնութիւնները, առաջին երկուսինը՝ միասին, Մովսէսինը՝ առանձին: Այդ մեկնութիւնները ժամանակին թարգմանուել են հայերէն, որից եւ վրացերէն, ինչպէս ապացուցուած է: Մարիէսը, երկու արիշրանասէրի աշխատակցութեամբ, 1954ին մէկ հատարում գիտական հրատարակութեամբ լոյս ընծայեց մեկնութիւնների արեւելեան երկու թարգմանութիւնները ու միայն Իսահակի եւ Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութիւնների յայտնաբերուած յաւարէն բնագիրը՝ ամբողջի իր ֆրանսերէն փախագրութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով: Ահա այդ քննական հրատարակութեան գիտական նախապատրաստումն է «Իսահակի,

* Շարունակութիւն՝ ՍԻՈՆ, 1974, թ. 3-6, էջ 131:

Յակոբի և Մովսէսի օրհնութիւնների մասին» նրա համառօտ ուսումնասիրութիւնը, որ ներկայացնում ենք:

Հին բնագրի ամէն գիտական հրատարակութիւն պահանջում է բնագրի բոլոր կամ հիմնական ձեռագրերի ճշգրիտ նկարագրութիւն և գիտական համեմատութիւն, լուրջ ուսումնասիրութիւն, համեմատման քննութիւն, թարգմանական բնագրի գէպքում թարգմտութիւն սկզբնագրի հետ, եթէ պահպանուած է, և այլն: Բանասիրական աշխատանքի քաջատեղեակ, Մարիէսը նախ նկարագրել և քննութեան է առել Խառնակի, Յակոբի և Մովսէսի օրհնութիւնների հիպոթետիկ մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնների երկու ձեռագիր՝ որոնք այն ժամանակ մատչելի են եղել նրան: Ձեռագրերից մէկը պատկանում է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքին. նկարագրութիւնն ստացել է Բարկէն Եպս. Կիւլէսէրեանից. ձեռագիրն այն ժամանակ կրել է 347 թուահամարը: Միւս ձեռագիրը պատկանում է Վենետիկի Մխիթարեաններին, որոնցից ստացել է նկարագրութիւնը. այն ժամանակ կարգահամարը եղել է 352: Այս ձեռագրի գրչութիւնը ուսումնասիրելով՝ Մարիէսը նկատել է, որ գրիչը երբեմն շփոթել է Մ և Ս տառերը. ուստի, նա եզրակացրել է, այն հաւանաբար ընդօրինակուել է երկաթագիր մի հնագոյն ձեռագրից, քանի որ միայն այդպիսի օրինակից արագրելիս կարելի էր խառնել այդ երկու գրերը: Եթէ այս եզրակացութիւնը ճիշտ է, նկատել է տալիս Մարիէսը, ապա վենետիկի թ. 352 ձեռագիրը կարելի է համարել առնուազն իններորդ դարից:

Նկարագրուած հայերէն երկու ձեռագրերում, ուր կան նաեւ այլ գրութեանք, Խառնակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութիւնը նայն հաւանաբար է՝ «Հիպոթետիկ յօրհնութիւնս Յակոբայ, որ զերկատասան նահապետսն աւրնեաց». իսկ Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութիւնն առանձին է՝ «Հիպոթետիկ մեկնութիւն աւրնութեանցն Մովսիսայ յերկատասան ազգս»: Սակայն Մարիէսը փաստել է, որ երկու հատուածները նայն երկի երկու գրքերը կամ պրակներն են: Նա չի կասկածել, որ հայերէն ձեռագրերում հեղինակային վերագրումը ստաց է: Զի կասկածել նաեւ հայերէն թարգմանութիւնների վաւերականութեան վրայ և թնեղ է այն աշխատութիւնները, որոնցում յիշատակուած են վերոյիշեալ հայերէն երկու ձեռագրերը: Միւս կողմից կարողացել է պարզել, որ հայերէն երկու ձեռագրերը նայն թարգմանութիւնը չեն ներկայացնում և գիտական նայն արժէքը չունեն բնագրի հարազատ և ամբողջական թարգմանութեան տեսակէտից:

Նախ՝ Խառնակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան մասին:

Երեք նահապետների օրհնութիւնների մեկնութիւնների հայերէն թարգմանութեան շնորհիւ Նիկիդայոս Մաւր նախքան 1935ը, երբ լոյս ածուա Մարիէսի յօդուածը, յայտնաբերել էր դրանց վրացերէն թարգմանութիւնը, որ, ինչպէս պարզուած է, հայերէնից է կատարուած: Վրացերէն թարգմանութեան երկու ձեռագրերն են Թիֆլիսի թ. 1141 և Երուսաղէմի թ. 44: Այս գիւտի շնորհիւ յայտնաբերուեց միայն Խառնակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան յաւաքէն սկզբնագիրը Mete-
dron թ. 573 ձեռագրում: Այդպիսով Մարիէսը հնարաւորութիւն ունեցու արա հետ համեմատելու հայերէն և վրացերէն թարգմանութիւնները և լուծելու բանասիրական մի քանի հարցեր, որոշելու հայերէն երկու ձեռագրերի, վրացերէն թարգմանութեան և յաւաքէն սկզբնագրի գիտական արժէքները և փոխադարձութիւնը:

Կախ՝ փաստաբերով դարձեալ հաստատեց և հիմնաւորեց, որ վրացիներն թարգմանութիւնը հարազատօրէն կատարուած է հայերէնից:

Երկրորդ՝ ստուգումներով պարզեց, որ Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան հայերէն թարգմանութեան երեսուցէմեան թ. 347 ձեռագիրն անսրժէք է և յաւնարէն սկզբնագիրը սրբագրելու կամ վերականգնելու համար անօգուտ է, որովհետեւ համառօտուած թարգմանութիւն է և հետեւ է ամբողջական և ստաց թարգմանութիւնից, որ լրիւ պահպանուել է վենետիկեան հայերէն ձեռագրում: Բարեբախտաբար հայերէն այս ձեռագրի ընտանիքի բնագրից է կատարուել վրացիներն թարգմանութիւնը, որ յաւնարէն սկզբնագրի հետ զայիս է դարձեալ հաստատուել նրա բնագրի հետեւողականութիւնը և ամբողջականութիւնը:

Երրորդ՝ հայերէն և վրացիներն ամբողջական թարգմանութիւններն իրենց հերթին ցոյց են տալիս, որ Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան յաւնարէն սկզբնագրում կատարուել են բնագրից արկուցութիւններ, որոնք աւելի չուտ չորրորդ դարի աստուածաբանական դրոշմներից են բխում, քան պատկանում երրորդ դարի աստճին քառորդի մեկնաբան Հիպոդիտոսին: Ուստի, եզրակացրել է Մարիէսը, հայերէն ամբողջական թարգմանութեան յաւնարէն նախօրինակը աւելի հին է եղել, քան յայտնաբերուած Meteōron թ. 573 ձեռագրի բնագիրը, որի բնագրից արկուցութիւններից զերծ է հայերէնը: Այսուհանդերձ Մարիէսը այս նույն յոգւածում այն միտքն է արտայայտել, թէ յայտնաբերուած յաւնարէն սկզբնագիրը երկրորդական գծի վրայ է մղում հայերէն թարգմանութիւնը: Մտկայն 1954ին, գիտական հրատարակութեան նախարարնում (էջ Ը) նա գրել է. «Անք այսօր չենք տալ, ինչպէս գրել ենք 1933ին, թէ Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների յայտնաբերուած յաւնարէն սկզբնագիրը երկրորդական գծի վրայ է մղում հայերէն թարգմանութիւնը: Յաւնարէն այն սկզբնագիրը, որից կատարուել է հայերէն թարգմանութիւնը, չառ աղերսում աւելի լաւ է եղել, քան Meteōron թ. 573 ձեռագիրը»: Անչաւշտ տարիների բնթացքում նա աւելի մանրամասն էր ուսումնասիրել յաւնարէն բնագիրը և հայերէն թարգմանութիւնը:

Առօրինակ օրհնութիւնների մեկնութեան յաւնարէն սկզբնագիրը չյայտնաբերուեց: Ուստի Մարիէսը ստիպուած էր բաւարարուել հայերէն եւկու թարգմանութիւնները և վրացիներն թարգմանութիւնը համեմատելով միմեանց հետ: Դարձեալ հաստատուել է, որ այստեղ էլ հայերէն լուսագայն ձեռագիրը վենետիկեանն է, ինչպէս Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան աւետիկարից: Այսպիսով հայերէն թարգմանութիւնը, որից կատարուել է վրացականը, անվերապահօրէն առաջնակարգ նշանակութիւն ունի, քանի որ յաւնարէն սկզբնագիրը գեղ յայտնաբերուած չէ:

Յօդուածի երկրորդ մասում Մարիէսն ուսումնասիրել է նկարագրուած հայերէն երկու ձեռագրերի պարունակում միւս գրուածքները և վեր հանել նրանց կարեւորութիւնը հայ մատենագրութեան և հայրաբանական գրականութեան համար: Այդ «դպրութիւնները» Թննդաց, Ելից և Ղեւտական գրքերի մեկնութիւնների թարգմանութիւններ են: Ի միջի այլոց, նա փաստաբերով փորձել է ապացուցել, թէ Երեսուցէմի ձեռագրի 50-58 թերթերում փ կամ ֆթ յապոււումը ոչ թէ Փիլոմիլիանոսի, այլ

Եփրեմի անուանն է: Նոյն ձեռագրում Եղեկիէլի մարգարէութեան մեկնութիւնները վերագրուած են Կիւրեղ Աղեքսանդրացուն: Եթէ այս վերագրումը ստուգուի, ապա դա մեծ նպաստ է հայրաբանական գրականութեան համար, որովհետեւ այն կարծիքն է արատայայտուած, թէ այս հեղինակը Եղեկիէլի մեկնութիւններ չի գրել: Չեռագրային այս վերագրութեան աւելանում է Օքսֆորդի Բողիւան թ. 71 հայերէն ձեռագրի տեղեկութիւնը և, բացի դրանից, նոյն մեկնութիւնը լրիւ պահպանուած է նաեւ նախկինում էջմիածնի մատենադարանի թ. 1293 ձեռագրում: Այս բոլորով հանդերձ Մարիէսը գտնում է, որ հարցը կարօտ է մանրազնին քննութեան, և դրանից յետոյ միայն «Եթէ հետագայ ուսումնասիրութիւնն ապացուցի այդ մեկնութիւնների կիւրեղեան հեղինակութիւնը, ապա հայ հին գրականութիւնը մի անգամ ևս աւանդ թողած կը լինի եկեղեցու շատ կարեւոր հայրերից մէկի մեկնութիւնը, որ յայն մատենադարանի մէջ չի պահպանուել» (էջ 33):

Իր այս ուսումնասիրութեամբ Մարիէսը վեր հանեց հայրաբանական գրականութեան համար հայ հին մատենագրութեան ունեցած նշանակութիւնը, որ գործնականում հաստատեց, երբ, իր այս բանասիրական լուրջ աշխատանքից յետոյ, երկու այլ բանասէրների աշխատակցութեամբ, 1954ին լոյս ընծայեց Իսահակի, Յակոբի և Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութեան յաւանդէն մասնակի սկզբնագիրը, հայերէն և վրացերէն հին թարգմանութիւնները, որոնց կցուած են նրա ֆրանսերէն փոխադրութիւնը և բաղմամբ ծանօթագրութիւնները: Այդպիսով նա էլ իր աւանդը թողեց հայագիտական անդաստանում: Այս քննական հրատարակութեան մասին խօսելուց առաջ տեսնենք նրա այս յոգևածի մասին գրուած հետեւեալ տողերը:

Փիլ Լըբրետոն (Jules Lebreton) Մարիէսի ուսումնասիրութիւնը շուտ համառօտ ներկայացրել է “Recherches de Science religieuse” հանդէսի մէջ, հատ. 26, 1936, էջ 203-204: Այս աշխատանքի մասին նա ոչ մի կարծիք չի յայտնել. չհասել է միայն, որ Մարիէսի ուսումնասիրած հայերէն երկու ձեռագրերը պահպանել են հայրաբանական գրականութեան համար կարեւոր մի գործ՝ Հիպոդիտոսի մեկնութիւններ: Նա էլ ընդգծել է, որ Հիպոդիտոսի այս գործի հայերէն թարգմանութեան պահպանումը արժէքաւոր է, քանի որ Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութիւնների բնագիրը թէև յայտնաբերուել է, բայց հայերէն թարգմանութիւնը մեծապէս օգնում է, որ սկզբնագիրն ստուգուի շատ տեղերում: Իսկ Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութեան սկզբնագիրը գեղաւնայտ է, և հետեւաբար հայերէն թարգմանութիւնը դրա փոխարինողն է:

9. Hippolyte de Rome. *Sur les Bénédiction d'Isaac, de Jacob et de Moïse, Sur les Bénédiction d'Isaac et de Jacob: texte grec; Versions arménienne et géorgienne. Sur le Bénédiction de Moïse: Versions arménienne et géorgienne. Traduction française résultante et notes. Par Maurice Brière, Louis Mariès, B.-Ch. Mercier. PO, T. XXVII, fasc. 1 et 2, Paris, Firmin-Didot, 1954.*

Հիպոդիտոս Լուծմայեցի. Իսահակի, Յակոբի և Մովսէսի Օրհնութիւնների մասին. Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների յունարէն բնագիր, հայերէն և վրացերէն թարգմանութիւններ: Մովսէսի օրհնութիւնների հայերէն և վրացերէն թարգմանութիւններ: Ֆրանսերէն համապատաս-

խանկեցում քաղցմանովին: Աշխատասիրութեամբ Մարիս Բրիէրի, Լուի Մարիէսի, Բ. — Շ. Մերսիէի:

Կարծում ենք, որ այս երկար վերնագրի մէջ անհրաժեշտ է «Մեկնութիւն» բառը. իր այս գրութեամբի մէջ Հիպոդիտոս Հասմայեցին մեկնորոնել է նշում օրհնութիւնները:

Նախաբանում Մարիէսը նշել է, որ մեկնութեան հեղինակն իրօք Հիպոդիտոսն է: Բայց այն ժամանակ բանավիճել են հեղինակի ինքնութեան մասին. նա իսկապէս հասմայեցի է, ինչպէս անունն է ասում, երբո՞րդ դարի հեղինակ, թէ արեւելքի է եղել. բայց դարձեալ երբորդ դարից. ինչպէս կարծում են ոմանք: Առանց այս հարցերը մանրամասն քննելու, Մարիէսը բաւարարուել է նրան կոչելով «Հիպոդիտոս Հասմայեցի»:

Վերևում մեր ներկայացրած բանասիրական ուսումնասիրութեամբ, սւր քննարկում են Իսահակի, Յակոբի և Մովսէսի օրհնութիւնների մասին Հիպոդիտոս Հասմայեցու գրած մեկնութիւնների հայերէն ձեռագրերը, Մարիէսը նախապատրաստել է այդ նայն մեկնութիւնների մի մասի՝ Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների յաւարէն բնագրի, հայերէն ու վրացերէն հին թարգմանութիւնների, և երկրորդ մասի՝ միայն Մովսէսի օրհնութիւնների հայերէն ու վրացերէն հին թարգմանութիւնների: (յաւարէն բնագիրը դեռ յայտնաբերւած չէ) այս զեղեցիկ հրատարակութիւնը, որին աշխատակցել են, բացի Մարիէսից, վրացագէտ Մարիս Բրիէրը և հայագէտ ու վրացագէտ Շարլ Մերսիէն՝ Մարիէսի աշակերտը:

Հրատարակութեան նախաբանում Մարիէսը նշել է, թէ երեք աշխատակիցներից իւրաքանչիւրն ինչ աշխատանք է կատարել:

Բրիէրը հրատարակութեան է պատրաստել Մեկնութիւնների վրացերէն դասական թարգմանութիւնը, որ կատարուած է ժամանակին հայերէնից. ձեռագրական տարընթերցումները նշանակելու օգնել է Շարլ Մերսիէն:

Մերսիէն հրատարակութեան է պատրաստել Մեկնութիւնների հայերէն թարգմանութիւնը, Վենետիկի թ. 352 ձեռագրից, ձեռագրային տարընթերցումներով: Նա է կատարել նաեւ յաւարէն բնագրի և վրացերէն թարգմանութեան ձեռագրական համեմատութեան և այլընթերցումները նշանակելու աշխատանքը, կազմել բնագրի, վրացերէն և հայերէն թարգմանութիւնների յատուկ անունների, սուրբգրական մէջբերումների, ուղղագրական տարբերակների ցանկերը և, վերջապէս, հսկել աղագրութեան տաժանիկի գործին: Նրա գրչին է պատկանում հրատարակութեան ընդարձակ ներածութեան մեծագոյն մասը:

Մեկնութիւնների յաւարէն և հայերէն ձեռագրերի նկարագրութիւնից բացի, Մարիէսի գրչին են պատկանում նաեւ մեկնութիւնների ֆրանսերէն թարգմանութիւնը և 430 ծանօթագրութիւնները: Նախաբանում յայտարարւած է, որ թարգմանական աշխատանքը և ծանօթագրութիւնները մեծապէս շահել են Մերսիէի օգնութիւնից:

Երկու գլխից բաղկացած ընդարձակ (I-XXXIX էջ) ներածութեան մէջ հրատարակիչները համառօտ ներկայացրել են մեկնութիւնների առաջին գրքի, այսինքն՝ Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան, և ամբողջի, այսինքն՝ առաջին և երկրորդ գրքերի հայերէն և վրացերէն թարգմանութիւնների ձեռագրերի և Աստուածաշնչից կատարուած հայերէն և յաւարէն մէջբերումների հետ կապուած բանասիրա-

կան հարցերի իրենց ուսումնասիրութեան արդիւնքները, որոնց վրայ պէտք է կանգ առնել:

Վերջիչեցնում ենք, որ Հիպոգիտասի այս մեկնութիւնները չարադրուած են եղել յաւնարէն և բաղկացած երկու մասից կամ զրքից՝ 1. Մեկնութիւններ Խաճակի եւ Յակոբի օրհնութիւնների մասին և 2. Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութիւնների մեկնութիւններ: Պահպանուել է միայն առաջին զրքի յաւնարէն բնագիրը (Ձեռ. Météores 573, Ժ դ.), որ յայտնաբերուել է մեր դարասկզբին և առաջին անգամ հրատարակուել 1911 թ., Լայպցիգում (Texte und Untersuchungen, հրատարակիչներ՝ Constantin Diabouniotis և N. Béis): Իսկ երկրորդ զրքը պահպանուել է միայն հայերէն և վրացերէն թարգմանութիւններով: Յիշատակի բանասէր երեք հրատարակիչներն օգտագործել են վերոյիշեալ հրատարակութիւնը. քանի որ չեն կարողացել ձեռք բերել բնագրի լուսապատճէնումը կամ մանրամասնելն: Պարզուել է, որ պահպանուած յաւնարէն բնագիրը բաւականին արատաւոր է և այս հրատարակութեան մէջ որոշ չափով ճշտուել է հայերէն թարգմանութեան բնութեցումների հիման վրայ: Վրացերէն թարգմանութիւնը կատարուել է հայերէնից. այս մասին աւելի մանրամասն կը խօսենք աւելի: Բնագրի որոշորակութեան ուղղութեամբ կատարուած ողջ բանասիրական և բնագրագիտական աշխատանքը նշում է ապաստակում և ծանօթագրութիւնների մէջ:

Ներածութեան մէջ. էջ 5-6, Ը. Մերսիէն ներկայացրել է յաւնարէն բնագրի մէջ գերմանացի առաջին հրատարակիչների և հայերէն թարգմանութեան հիման վրայ Մարիէսի կատարած որոշորակութիւնների ցանկը: Բնագրային բոլոր յաւելումները աղագրուած են սրանկիւն փակագծերի մէջ:

Խաթ. Բանվեշը գերմաներէն թարգմանութեան մէջ գիտեղել է նաեւ այն մի քանի հաստատումների թարգմանութիւնը, որ վերագրել է Հիպոգիտասին: Հաստատումները քննելուց և մեկնութիւնների հետ համեմատելուց յետոյ, Ը. Մերսիէն եզրակացրել է, թէ զրանք չեն համընկնում մեկնութիւնների հետ, զրանց մաս չեն կազմում, ուստի և չեն մտել այս քննական հրատարակութեան մէջ:

Ըսել Մարիէսը համոզուած ձեռով դարձեալ ներկայացրել է ամբողջ մեկնութիւնների հայերէն թարգմանութեան երկու ձեւագրերը. 1. Վենետիկ թ. 352. զրչադրուած ԺԲ շարի երկրորդ կիսում, պակասում են մի քանի էջեր բնագիրը չափ լու է: 2. Միայն Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութիւն՝ «Երուսաղէմ 347», ԺԲ-ԺԴ զգ. բնագիրը նախորդ ձեւագրի չափ լու է: Թէև Վենետիկի ձեւագրի 364-365 էջերի միջև պակասող հաստատւած այս ձեւագրում պահպանուել է, այնուհանդերձ սրանով չի վերանում այս ձեւագրի բնագրային թերին: Հիպոգիտասի մեկնութիւնները լրիւ են դառնում միայն յաւնարէն բնագրի և հայերէն թարգմանութեան շնորհիւ: Հայ թարգմանիչը չափ հարազատ է մնացել յաւնարէն բնագրին:

Վրացերէն թարգմանութիւնը պահպանուել է չորս ձեւագրում. Թիֆլիս թ. 1141, Թիֆլիս թ. 165, Երուսաղէմ թ. 44, Երուսաղէմ թ. 74, Հրատարակութեան համար օգտագործուած են Թիֆլիս թ. 1141 (965-970 թթ.) և Երուսաղէմ թ. 44 (ԺԲ-ԺԴ զգ.) լուսպայն ձեւագրերի լուսապատճէնումները: Մարիէսի կարծիքով, Երուսաղէմի ձեւագրին առաջինից աւելի լու է բնագրի ճշտութեան ահապէտից: Թէև երկու ձեւա-

գրերից մէկը միւսից չի ընդօրինակուել, բայց երկուսն էլ ենթադրել են տալիս հայերէն մէկ հիմք. որից կառարուել է վրացերէն թարգմանութիւնը. դա երևում է վրացերէն նախադասութիւնների կառուցումներից, բառապաշարից և երկու ձեռագրերին յատուկ գրչագրական սխալներից:

Հետեւեալ փաստերից ելնելով՝ Շ. Մերսիէն կասկածից վեր է համարում, որ վրացերէն թարգմանութիւնը հայերէնից է կառարոււմ:

1. Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան յաւնարէն բնագրի համեմատութեամբ, նկատուում են նոյն հատուածների թարգմանութեան պակասութիւն և որոշ հատուածների հաւասարութիւն հայերէն և վրացերէն թարգմանութիւնների մէջ (սոյն հրատ., էջ 4-5):

2. Հայերէն և վրացերէն երկու թարգմանութիւններն էլ զիւրմ են յաւնարէն բնագրի ընդմիջարկութիւններից, որոնց մի մասը յիշատակուել է գիսակա առաջին հրատարակիչների՝ Կոստանտին Դիաբուսիոսի և Ն. Բէրիսի կողմից:

3. Որոշ ընթերցուածներ, որոնցով հայերէն թարգմանութիւնը տարբերուում է յաւնարէն բնագրից, առկայ են նաեւ վրացերէն թարգմանութեան մէջ:

4. Վրացերէն թարգմանութեան մի սխալ. օրինակ՝ սոյն հրատ., էջ 38, տ. 6, հետեւեալ է նրան, որ վրացի(°) թարգմանիչը հայ. լրումնի բառը, որով ճիշտ է թարգմանուել համապատասխան յաւնարէն բառը, հաւանաբար կորցացնել է լուր-ն և թարգմանել բառ այսմ:

Միւս կողմից՝ Շ. Մերսիէն ապացուցել է նաեւ, որ վրացերէն թարգմանութիւնը թէև հայերէնից է կառարոււմ, բայց ոչ վեհնադարից թ. 352 ձեռագրից: Փաստեր. 1. Յաւնարէն բնագրի համեմատութեամբ, հայերէն այս ձեռագրից (կամ նրա նախատիպից) զուրա ընկած որոշ բառերի համապատասխան թարգմանութիւնը կայ վրացերէն թարգմանութեան մէջ: 2. Վրացերէնի որոշ ընթերցուածներ համապատասխանում են յաւնարէն բնագրին՝ հակառակ վեհնադարից թ. 352 ձեռագրին (զոնէ վերջինիս արգի վիճակում): Սակայն այս երկու փաստերից ելնելով՝ չպէտք է կարծել, թէ վրացերէն թարգմանութեան վիճակն աւելի լու է, քան հայերէն նշուած ձեռագրին: Ենթադրութեան «վրացերէն թարգմանութեան արժէքը» հաստատուում է (էջ 21-22) Շ. Մերսիէն հինգ զբոսարկեալներէ մտնելով հայերէն թարգմանութեան առաւելութիւնները, եզրակացրել է. «Կարելի է ուրեմն տեսլ, որ վրացերէն թարգմանութիւնը, բացի մի քանի ընթերցուածներից որոնցով լրացուում են հայերէն թարգմանութեան թերի տեղեր կամ ճշտոււմ սխալ ընթերցուածներ, Հիպոպոսի երկի խիստ անբաւարար թարգմանն է»:

Ենթադրութեան 2րդ գլխում Շ. Մերսիէն ուսումնասիրել է Աստուածաշնչի մէջբերումների խնդիրը մեկնութիւնների յաւնարէն բնագրում և հայերէն թարգմանութեան մէջ: Նշում է, թէ յաւնարէնից կամ ասորերէնից թարգմանութիւններ կատարելիս, Աստուածաշնչի մէջբերումների հարցում հայ թարգմանիչներն ընդհանրապէս վարուել են երկու ձեւով: Ոմանք վերստին են թարգմանել յաւնարէն կամ ասորերէն բնագրերում հանդիպող մէջբերումները՝ հարազատ մնալով թարգմանելի երկին: Ուրիշներ մէջբերումների թարգմանութեան համար գիմել են իրենց մամանակ դաշութիւն ունեցող Աստուածաշնչի հայերէն ընդունուած թարգմանութեանը. այսպէս է, օրինակ, Յովհ. Ոսկերեանի հայ թարգմանիչը:

Ըստ այն բանի, թէ հայ թարգմանիչը Հիպոդիտոսի մեկնութիւնների թարգմանութեան ժամանակ ինչպէ՛ս է վարուել մէջբերումների հարցում, նրա թողած գրաւոր թարգմանական վկայութիւնը կարող է տարբեր եզրակացութիւնների հանգեցնել: Եթէ նա հարազատ է մնացել իր ժամանակի հայերէն Աստուածաշնչին, և եթէ նրա թարգմանութիւնը տարբերում է Գրքի այժմ ընդունուած հայերէն թարգմանութիւնից (Ջոհրապեան հրատարակութիւն), ապա դա մի արժէքաւոր վկայութիւն է հայերէն Աստուածաշնչի սկզբնական տարբերակի մասին: Իսկ եթէ Հիպոդիտոսի հայ թարգմանիչը վերստին ինքնուրոյնաբար թարգմանել է Աստուածաշնչի մէջբերումները, ապա նա մեկ հետաքրքրող հայագիտական հարցի վրայ լույսի նշոյլ չի փոխ: Դա պարզապէս նշանակութիւն կ'ունենայ հայոց լեզուի տեսակէտից, կը վկայի Հիպոդիտոսի օգտագործած Գրքի բնագրի մասին և մի միջոց կը լինի ստուգելու նրա յուսմարեկ մէջբերումները, որովհետեւ մեկնութիւնների յանարէն բնագիրը կրել է փոփոխութիւններ, մանաւանդ մէջբերումները ենթարկուել են «սրբազրութեան»:

Ծ. Մերսիէն, գաւգահեաբար քննելով Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութիւնների սուրբգրական յանարէն և հայերէն մէջբերումները, համեմատելով աւետարանների և Հին կառկարանի յանարէն բնագրի և Ջոհրապեանի հրատարակած հայերէն թարգմանութեան հետ, եզրակացրել է հետեւեալը.

1. Հիպոդիտոսն ի մի է ձուլել Գրքի բնագիրը՝ մերթ Լամբարբրառ աւետարանի ազդեցութեամբ, մերթ ինքնուրոյն:

2. Հայ թարգմանիչը հաւատարմօրէն է թարգմանել նրա մէջբերումները, և հայ գրիչները նոյնութեամբ ընդօրինակել են նրա թարգմանութիւնը: Հետեալորտ Հիպոդիտոսի մեկնութիւնների կառկարանային մէջբերումների հայերէն թարգմանութիւնները լրիւ չեն լուսաբանում հայերէն Աստուածաշնչի սկզբնական տարբերակի հարցը: Մնում է դրանք հիմք ընդունելով՝ սրբագրել մեկնութիւնների յանարէն բնագիրը, որ հետագայում ենթարկուել է խեղադրման և աղաւաղուել է ընդմիջարկութիւններով: Սակայն այս առիթով Մերսիէն փաստացի նկատել է տալիս երկու բան.

1. Հիպոդիտոսի մէջբերումների հայերէն թարգմանութիւնների շարահիւսութիւնը, բառապաշարն ու ոճը գոտականութեան տեսակէտից զիջում են Գրքի հայերէն աւանդական թարգմանութեանը:

2. Չափազանցութիւն կը լինէր ասել. թէ մեկնութիւնների հայերէն թարգմանութիւնը լիովին գերծ է մնացել փոփոխութիւնից: Եւ իրօք, որոշ մէջբերումների հարցում այն համապատասխանում է Գրքի Ջոհրապեան հրատարակութեան հայերէն բնագրին, հաւանալով Հիպոդիտոսի բնագրից. ուստի զգալի է այն ժամանակի հայերէն Աստուածաշնչի ազդեցութիւնը Հիպոդիտոսի թէ՛ հայ թարգմանչի և թէ՛ գրիչների վրայ: Սակայն միւս կողմից, զգուշացնում է Մերսիէն, Հիպոդիտոսի բնագրի և հայերէն թարգմանութեան որոշ կէտերի անհամապատասխանութիւնը թերեւ հետեւանք է հենց Հիպոդիտոսի յանարէն բնագրի հետագայ փոփոխման, և թէ նրա սկզբնական տարբերակում մէջբերում էր Գրքի յանարէն այն նայն բնագիրը, որից թարգմանուել է հայերէն Աստուածաշնչին: Այդ զեպքում դրանով կը բացատրուէր մի կողմից՝ Հիպոդիտոսի բնագրի և հայերէն թարգմանութեան և միւս կողմից՝ Հի-

պողիտոսի հայերէն թարգմանութեան և հայերէն Գրքի համաձայնութիւնը:

Կառարանային որոշ մէջբերումներ մեկնութիւնների յունարէն բնագրի մէջ կրկնուել են մի քանի անգամ նոյն բառերով, բայց հայերէն թարգմանութեան մէջ ամէն անգամ թարգմանուել են որոշ տարբերակներով. այսպէս՝

1. Անիծեալ բարկութիւնն ցոյա՝ զի հպարս, եւ ցասումն ցոյա՝ զի խիս.

2. Անիծեալ ցասումն ցոյա՝ զի հպարս, եւ բարկութիւնն ցոյա՝ զի խիս.

3. Անիծեալ ցասումն ցոյա՝ զի հպարս, եւ բարկութիւնն, զի խստացաւ:

Ը. Մերսիէն նոյն մէջբերման այս թարգմանական շնչին տարբերութիւնները բացատրում է զրարարին յատուկ պէսպիսութեամբ: Ուստի այս դէպքում հայերէն թարգմանութիւնից ելնելով՝ ճիշտ չէր լինի ենթադրել, թէ Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութեան չափանշան յունարէն բնագիրը ևս ներկայացրել է մէջբերումների պէսպիսութիւն:

Ը. Մերսիէն կատարել է հայ թարգմանչի լեզուի և թարգմանչական վարպետութեան ուսումնասիրութեան մի փոքրիկ փորձ:

Ինչպէս ասուեց, Մարիէսն է մեկնութիւնները թարգմանել Ֆրանսերէն: Նա օգտուել է վրացագէտ Բրիէրի՝ վրացերէն հին թարգմանութեան Ֆրանսերէն փոխադրութիւնից, ինչպէս նաև Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութեան Ֆրանսերէն թարգմանութիւնից կամ, աւելի ճիշտ, թարգմանական փորձից, որ կատարել էր Գարրիէլ վրզ. Պայ-հանը (որ ժամանակին ընդօրինակել է նաև հայերէն բնագիրը), և Նաթ. Բոնվեշի՝ մեկնութեան ասեսերէն թարգմանութիւնից կատարած գերմաներէն թարգմանութիւնից և ծանօթագրութիւններից (Texte und Untersuchungen, XI, Leipzig, 1904): Նա աշխատել է հարազատ մնալ յունարէն բնագրին և հայերէն ու վրացերէն հին թարգմանութիւններին՝ իտալի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութիւնը Ֆրանսերէն թարգմանելիս, միև կողմից՝ հարազատ մնալ նրանց ոճին, որքան ներուժ էր Ֆրանսերէն լեզուն: Մեկնութեան այս առաջին գրքի նրա Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը նախաւորին չափ համաձայնեցուած է յունարէն բնագրի և երկու թարգմանութիւնների հետ: Ուստի ճիշտ չէր լինի այստեղ պահանջել, որ հայերէն հին թարգմանութեան ճիշտ արտացոլումը լինէր: Հայերէն հին թարգմանութիւնից ինչ որ Ֆրանսերէնի փոխադրուած չէ, քննարկուած, թարգմանուած և մէջբերումների գէպքում Աստուածաշնչի յունարէն և հայերէն թարգմանութիւնների հետ համեմատուած է հարիւրաւոր ծանօթագրութիւնների մէջ:

Ինչպէս ասել ենք, Մովսէսի օրհնութիւնների մեկնութեան յունարէն բնագիրը դեռ յայտնաբերուած չէ: Ուստի Մարիէսը Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կատարել է պահանջուած հայերէն հին թարգմանութիւնից, և այստեղ նրա թարգմանութիւնը պէտք է արտացոլի այդ հայերէն բնագիրը, որ երբեմն լրացրել է վրացերէն աւելի ճիշտ ընթերցուածներով: Մեր համեմատած էջերը ցոյց տուցին, որ թարգմանութիւնն ընդհանուր առմամբ յաջող է և առաջին իսկ ընթերցումից աւելի հասկանալի է, քան Եզնիկի նրա Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, որի մասին տե՛ս ստորև իր տեղում: Կարծում ենք, պատճառն այն է, որ Հիպոպիտոսի թարգմանութեան մէջ Մարիէսը Ֆրանսերէն լեզուի շարահիւսական և շարադասական օրինաչափութիւնները չի զոհել հայերէն թարգմանութեան շարադասութեանը:

Իր թարգմանութեան մասին Մարիէսը նախաբանում գրել է. «Թարգմանութիւնս միայն մի փորձ է, որով կ'ուզենայինք օգնել հետազոյ թարգմանիչներին, որպէսզի տեսլի լուսն անն» (էջ Գ):

Կարծում ենք, որ տեղը չէ մանրամասն քննութիւնից անցկացնել Մարիէսի թարգմանութիւնը:

Մտնօր սլուքիւնները արտացոլում են Մարիէսի բանասիրական, բնագրագիտական մանրակրկիտ և շատ լուրջ աշխատանքը, որ հիացմունք է պատճառում: Ուրախ ենք, որ համակողմանիօրէն պատրաստուած եւրոպացի բանասէրը ձեռնամուխ է եղել, և ինչպիսի՞ գիտակութեամբ. մեր թարգմանական մատենագրութեան այս երկի բնագրի գիտական հրատարակութեան, ֆրանսերէն թարգմանութեան և բանասիրական քննարկման: Մանօթագրութիւնները օգնում են ընթերցողին ճիշտ ըմբռնելու, որքան որ կարելի է, Հիպոգիստոս Հռոմայեցու մեկնագրական միաքը: Դրանք օգտակար կը լինեն յաւագէտ, հայագէտ ու վրացագէտ բանասէրներին և լեզուաբաններին:

Ախոստալի է միայն, որ ծանօթագրութիւնների հերթական համարները նշում են միայն ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ: Անպայման պէտք է լինէին նաև բնագրերի համապատասխան տեղեկում, որովհետև շատ անգամ վերաբերում են բնագրի որևէ ընթերցուածի քննարկման, յատկապէս հայերէնին: Դժբախտաբար Մարիէսը նայնը արել է նաև եզոնիկի քննական հրատարակութեան մէջ, ինչպէս կը տեսնենք յետոյ:

Արդէն առիթ ունեցանք տեսլու, այտեղ շեշտենք, որ յուևուրէն բնագրի (միայն Իսահակի և Յակոբի օրհնութիւնների մեկնութեան) եւ հայերէն ու վրացերէն բարգմանութիւնների երեսուցուկութիւնը կատարուած է ըստ գիտական բանասիրութեան պահանջների՝ այլընթերցուածների նշանակմամբ, սրբագրութիւնների ապագրութեամբ սրանկիւն փակագծերում և պատճառարանաւածութեամբ ծանօթագրութիւնների մէջ, բնագրերի աղագմամբ և այլն: Հրատարակութիւնը լոյս է տեսել «Patrologia Orientalis» մատենաշարի հանդիպակաց մեծագիր էջերում, որով մէկ հայեացքով կարելի է ընդգրկել յաւանդէն բնագիրը (ուր որ կայ), նրա ձեռագրական այլընթերցուածները, հայերէն ու վրացերէն թարգմանութիւններն իրենց գիտական մասով, ինչպէս նաև Մարիէսի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը: Տողատակում նշում են սուրբգրական մէջբերումների տեղերը: Տպագրութիւնը մաքուր է և վրիպակներից զերծ, մի բան, որ շատ գովելի է օտար բնագրերի եւրոպական հրատարակութեան համար:

Այս հրատարակութիւնը արժէքաւոր աւանդ է ոչ միայն յաւանկան, վրացական, այլև հայագիտական գանձարանում, բանասէրի համար ուսանելի շատ կողմեր ունի: Հայագիտութիւնը պէտք ունի այսպիսի քննական հրատարակութիւնների, թէկուզ եթէ խստապահանջ բանասէրը որոշ թերութիւններ գտնի դրանցում, ինչպէս երևում է Ն. Ակինեանի հետեւեալ գրախօսութիւնից այս գնահատելի հրատարակութեան մասին:

Գրախօսութիւն

Երեք բանասէրների այս զեղեցիկ հրատարակութեան մասին - Ն. Ակինեանը գրել է Զեմլ վրախօսական («Հանդէս Ամսօրեայ», 1954, էջ 602-604):

